

=====:

प्रकरण चौथे

"उपसंहार"

=====➔

प्रकरण चौथे

उ प सं हा र
=====

रा.रं. बोराडे हे व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील या ग्रामीण कथाकारांनंतरचे ग्रामीण कथाकार आहेत. ग्रामीण कथाकार म्हणून त्यांची सामाजिकतेच्या दृष्टीने वैशिष्ट्यपूर्णता कोणाती आहे, हे शोधण्याचा प्रयत्न या लघुप्रबंधामध्ये केलेला आहे.

ग्रामीण लेखकाच्या कथातून ग्रामीण जीवनाच्या विविध पैलूंचे चित्रण होणे अपेक्षित असते. खेडेगावातील शेतीचा व्यवसाय, शेतकरी व बलुतेदार यांचे संबंध, तेथे असणारी जातीय व्यवस्था अथवा श्रेष्ठ कनिष्ठ जातीतील परस्पर संबंध, कुटुंब व्यवस्था, माणसांच्या विविध नात्यांतील संबंध यामधून ग्रामीण समाजाची वैशिष्ट्ये प्रकट होत असतात. बोराडे हे जाणीवपूर्वक ग्रामीण जीवनाचे चित्रण करणारे कथालेखक आहेत. त्यांच्या कथांमध्ये केले गेलेले समाजचित्रण किती अनेकांगी किती व्यापक व किती सखोल आहे याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लघुप्रबंधात केलेला आहे. या संदर्भात अन्य ग्रामीण कथाकारांहून बोराडे यांच्या कथालेखनाची काही वेगळी वैशिष्ट्ये आहेत याचाही शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

पहिल्या प्रकरणामध्ये ग्रामीण कथेचे स्वरूप, ग्रामीण संवेदनशीलता म्हणजे काय व ग्रामरचनेचे स्वरूप याचा विस्ताराने विचार केलेला आहे. १९२५ पासून ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीस सुरुवात झाली. त्या काळातील ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणाही वेगळ्या होत्या. १९२५ नंतरच ग्रामीण आणि नागर असा स्पष्ट भेद जाणावू लागला. "ग्रामीण साहित्य" ही मूल्यवाचक नव्हे तर वर्णनिपर संज्ञा आहे. ग्रामीण मनाचे

जीवनाचे चित्रण ज्या साहित्यात प्रामुख्याने येते त्यालाच ग्रामीण साहित्य असे म्हटले जाते. ग्रामीण कथेचा अस्सलपणा ज्याला म्हणातात तो हाच की, केवळ तपशील ग्रामीण असले की कथा ग्रामीण होत नाही. ग्रामीण साहित्याच्या अस्सलपणाचा प्रत्यय "ग्रामीण स्वेदनशीलतेच्या" अंगानेच घेता येतो.

रा.रं. बोरडे यांच्या कथा अस्सल ग्रामीण जीवनाचा प्रत्यय देणाऱ्या असल्याने ग्रामरचनेचे स्वल्प पाहणे आवश्यक ठरते. खेड्याची रचना समूहाची, कृषिप्रधान स्वभावाची असते. शेती हाच प्रमुख व्यवसाय असतो. पण ही शेती पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून असते. त्यामुळे दारिद्र्य आणि उपासमार यांना सतत तोंड देतच जगावे लागते. खेड्याची रचना ही मोठ्या कुटुंबाची रचना असते. पितृसत्ताक, एकत्रकुटुंब पध्दतीचा अवलंब केलेला असतो.

१८९७ च्या दुष्काळाचे चित्रण करणारी "काळ तर मोठा कठीण आला" ही हरिभाऊंची गोष्ट ग्रामीण कथेची जन्मखूणा मानली जाते. मराठी ग्रामीण कथेची सुस्वातच वास्तववादताून झाली. सुखठणकर - सरदेसाई यांनी मुख्यत्वे प्रबोधनासाठी कथा लिहिल्या. गांधीवादाच्या प्रभावाची ही सुस्वात होती. नंतर ठोकळ - दिष्टे यांनी ग्रामीण जीवनातील रानदांडगेपणा बरोबरच काव्यमयता, अतिरंजितताही आणली पृढे श्री.म. माटयांनी मात्र ख-या अर्थाने "उपेक्षितांचे अंतरंग" उलगडून पाहिले व त्यांच्यातील "माणुसकीचा गहिवर" किती अनावर आहे हे ही दाखवून दिले. तेच ग्रामीण कथेचे जनक मानले जातात. ग्रामीण कथेच्या कसदारपणाचे, ग्रामीण जीवनाच्या स्वांगाचे दर्शन कलात्मकतेने छडविण्याचा स्तुत्य प्रयत्न व्यंकटेश माडगूकरांनी केला. शंकर पाटील यांनी ग्रामीण माणासाचे मन, विशेषतः स्त्रियांचे अगतिकपणा शब्दबद्ध

केले. कृटुंबकथा लिहून शंकर पाटलांनी आपला वेगळेपणा सिद्ध केला. या गंभीर प्रयत्नांबरोबरच द.मा.मिरासदारांनी ग्रामीण भागातील किस्से, हकीकती रंगवून सांगितल्या. कथेच्या मार्गातील हे एक वेगळेच दर्शन ते घडवितात. आनंद यादवांनी कथा अधिक काव्यमय केली. तिला स्वगताचे रूप दिले. कथा पूर्णापणे बोलीभाषेत लिहून एक नवा मार्ग निवडला.

रा.रं. बोराडे, सखा कलाल, उधदव शोक्के, महादेव मोरे, चास्ता सागर यांनी आपापल्या प्रदेशातील माणसांच्या व्यथाना कथेचे रूप दिले. यातला विशेष असा की, ग्रामीण बोलीभाषेतच त्यांनी आपापल्या कथेतील व्यक्तिचित्रांना गडद केले. तिच्या स्वाभाविक अंगानेच ही कथा प्रकट होऊ लागली.

दुस-या प्रकरणामध्ये बोराडे यांच्या कथेतील दारिद्र्याचे चित्रण आणि त्यातून प्रकट होणारी सामाजिकता यांचा विचार केलेला आहे. "मळणी" संग्रहातील "चुंबळ", "लगीन", "माधारी", "आबाळ"नेट", "पाझर", "सौदा" आणि "नातीगोती" या संग्रहातील "देणोकर्री" या कथांमधून ग्रामीण जीवनात दारिद्र्याने निर्माण झालेल्या दुःखाचे दर्शन घडविलेले आहे. दारिद्र्याने माणूस किती अगतिक होते हे पहायला मिळते. "चुंबळ" मधील पुतळाला वडिलांबरोबर माहेरी जायचे असते. पण तिला माहेरला जाता येत नाही तर रोजगारासाठी जावे लागते. तिचे वडिलही गरीबी असल्याने जास्त आग्रह करू शकत नाहीत. स्त्री ही रोजगाराचे एक साधन ठरते. तिच्या भावभावनांपेक्षाही रोजगार अधिक मोलाचा मानला जातो. दारिद्र्यापोटी आतल्या अंगाने कर्जाऊ पैसे घेऊन मुलीच्या बापाला देणारा बाप ही "लगीन" कथेत आहे. गरीब भाऊ श्रीमंत बहिणीच्या मुलीसाठी मागणी घालायला जातो पण

त्यांची आर्थिक झेप पाहून निराशा होऊन एक शाब्दही न बोलता परत येतो. (नेट) आजारी भावाला भेटायला गेलेली गरीब पण मायाळू बहिण उपाशीपोटीच परत येते. (आबाळ) "माधारी" कथेतला किसना बायको हवी असूनही दारिद्र्याच्या कात्रीत सापडून माहेरी पाठवितो. दारिद्र्य आणि विधवापण सोसणारी "पाझर" मधील यशोदा, आई बापही मदत करू शकत नाहीत म्हणून अगतिक होते. दारिद्र्य नात्यालाही जुमानीत नाही. दारिद्र्याच्या क्वाट्यात सापडलेला व आपले लग्न वडील यदापणा जमवित नाहीत याची छात्री झालेला किसना कमी पेशात बेलजोडी विकतो. (सौदा) तर उपास-मारीने हेराण झालेले व्याही-विहीण, व्याहयाची दशाम्यांची पिशाची तपासून पहातात. (देणोकरी) भाकरीने माणसाला कसे लाचार बनविले आहे याचा प्रत्ययही येतो. ग्रामीण समाजरचनेचा एक महत्त्वाचा, परिणामकारक घटक म्हणाजे दारिद्र्य, याचे उत्कट चित्रण बोराडे करतात.

तिस-या भागातील प्रकरण तीन मध्ये "परिस्थितीने निर्माण झालेल्या समस्या आणि त्याचा नात्यागोत्याच्या संबंधात निर्माण होणा-या तणावाचे विचार केलेला आहे. त्याचबरोबर स्त्रियांचा कुटुंबलेपणा, पुरुषांची असहायता दर्शविणा-या कथांचाही विचार या प्रकरणामध्ये केलेला आहे.

पितृसत्ताक कुटुंबधर्मातून ताणातणावांची एक साखळीच तयार होते आणि त्यातून नात्यांवर अधिक ताण येऊ लागतो. कधी कधी ही नाती संपतील की काय अशी भीती वाटावी अशी गंभीर परिस्थिती निर्माण होते. पण ग्रामीण समाजरचनेचा, किंवा कुटुंबरचनेचा "नातीगोती" हा वैशिष्ट्यपूर्ण भाग असल्याने ती ताणली

जातात पण तुटत नाहीत. या कथांमधून बाप-मुलगा, आई-मुलगी, बहिणा-भाऊ, सून-सासू, सून-सासरा, नवरा-बायको, व्याही-व्याही, चुलते-पुतणे, दीर-भावज्य यांच्या मनाची, नात्याची जळण घळण व प्रसंगानुसृत त्यांच्यावर येणारे तणाव यांचे नेटके चित्रण बोर्राडे करतात. हा त्यांच्या कथेचा विशेष भाग मानला पाहिजे. दारिद्र्य असले तरीही प्रत्येकाला अहंकार आहेच. लग्न, मानपान, हुंडा, बौक्वण, जावई यांचे प्रस्थ या समाजात अधिख्याने आहे.

ग्रामीण कुटुंबांमध्ये स्त्रियांना सतत दुय्यम किंवा कमी दर्जाची वागणूक मिळते. बोर्राडेच्या कथेतील स्त्रिया आई, सून, मुलगी, नणांद, भावज्य, सासू, बहिणा या नात्याने वावरताना दिसतात. कधी सामाजिक बंधने, रुढी, लोकसमजूती, कधी आर्थिक दारिद्र्य, कधी नैसर्गिक संकटे, कधी भूक, उपासमार यांनी या स्त्रिया सतत कोंडीत सापडतात. हे भोगलेच पाहिजे. हे आपल्याच वाट्याचे आहे, असा देववादी विचार त्या करतात. परंपरेनेच हे त्यांच्या मनात पक्के रुजलेले आहे. "नातीगोती" या संग्रहातील सिमंता, रुक्मिणी, जनाई गंगा, सावित्री, सुमित्रा, शोवंता, सगुणा, शाकुंतला या स्त्रिया सतत गप्प रहातात. सोसतात. काहीही न बोलता. विरोधही करीत नाही. बंड करण्याचे विचारही त्यांच्या मनात येत नाही. पती हाच परमेश्वर मानून प्रसंगी त्यांच्या लाथाही खातात.

"मळणी" मधील स्त्रियांचे कुवंबलेपण बहुअंगी आहे. पुतळा, चंद्रभागा, पद्मा, शोवंता या स्त्रिया अनेक प्रकारचे दुःख एकट्यानेच सोसतात. जगण्याच्या मार्गात दुःखच त्यांचा छरा सोबती आहे. स्त्रियांच्या काम-जीवनातील अतृप्तीच्याही "भेग", "खेळ", "उंबरठा" या कथा बोर्राडे लिहितात. परिस्थितीने त्या असहाय होतात.

पुरुषही आपली असहायता लपवून जगत असलेले या कथातून पहायला मिळतात. "झळ" मधील बाबाराव "मुख्या" कथेतील सोपान, "मळणी" तील तात्याबा "लगीन" मधील निवेदक, "सौदा" तील यदाण्या, "बाध" मधील विश्वनाथ, "नेट" कथेतील तात्याबा, "माघारी" तील किसना, "पौरुष" मधला सूका, निवेदक, "मांडव" मधील यशवंता हे सगळेच पुरुष परिस्थितीच्या वणाव्यात सापडले आहेत. पुरुष म्हणून कुटुंबाची जबाबदारी तर पार पाडावीच लागते. कारण समाजमनाची सतत भीती मनामध्ये असते. पत्नीच्या मृत्यूने विकल झालेले, व्याहयांच्या भीष्णात कोडमारा झालेले, दारिद्र्याने ग्रासलेले, वृद्धत्वाने कष्ट वाटणारे असे पुरुष बोराडे आपल्या कथामधून रंगवितात. बोराडे स्त्रियांच्या चित्रणात जितके बारकावे प्रकट करू शकतात तेवढेच पुरुषचित्रणातही करतात.

असे असले तरीही छेडेगावातील समाजजीवन व्यापक चित्रण मात्र बोराडे यांच्या कथेत येत नाही. या वैशिष्ट्याचा अभावही येथे नमूद करावा लागतो. दारिद्र्य, स्त्रियांचा कुवंबळेपणा पुरुषांची असहायता याचे चित्रण बोराडे करतात पण व्यंकटेश माडगूकर यांच्या कथेत दिसणारे सर्वव्यापी दारिद्र्य बोराडे मांडू शकत नाहीत. आयुष्यभर इमाने इतवारे राबणारा धर्मा रामोशी आयुष्याच्या अखेरच्या काळात दारिद्र्याने आणि उपासमारीने गलितगात्र होतो. भत्याभत्यांना जिथे भ्रंत पडली आहे तिथे आपले दुःख कुठे मांडावे ? ही त्याची अगतिकता आहे. बजासारख्या तरण्या मुलीलाही घरात नेसण्याइतपत वस्त्र मिळू नये हा दारिद्र्याचाच बळी. ती घराबाहेरही पडू शकत नाही. तर अबुदार पण गरीब रघू कारकूनाची बायको या दारिद्र्यापोटीच अनीतीच्या वाटेने जाते. एखाधा शिवा माळ्याला चोरी करवीशी वाटते. या प्रकारचे टोकदार अनुभव बोराडे यांच्या कथेत दिसत नाहीत.

व्यंकटेश माडगूळकरांची जाती, व्यक्ती यांची विविधताही बोराडे यांच्या कथेत सापडत नाही. मात्र माडगूळकरांच्या कथेतील जातीयतेचा जो विस्तृत पट उलगडत जातो तो मात्र बोराडे यांच्या कथेत दिसत नाही. स्वतः बोराडे यांनीही या संदर्भात कबूली दिलेली आहे. माडगूळकरांच्या कथेत अल्प-संख्यांक, बहुसंख्यांक, स्पृश्य, अस्पृश्य, बलुतेदार, फिरस्ते यांचे संबंध चित्रण करणा-या विपुल कथा आहेत. हे मात्र बोराडे यांच्या कथेत दिसत नाही. हे ही नमूद करावे लागते. माना-पमानाच्या कल्पनाही इतर समाजामध्ये आहेतच. इथे केवळ "जात" महत्त्वाची नाही असे वाटते. सर्व जाती जमातीच्या चित्रणाचे महत्त्व नेहमीच अधिक आणि सखोल मानले जाते. बोराडे यांची ही मर्यादा आहे असे वाटते.

प्राधान्याने बोराडे कुटुंबाचेच चित्रण करताना दिसतात. हेच त्यांचे छरे चित्रणक्षेत्र आहे. शंकर पाटील यांनीही कुटुंब-कथाच लिहित्या आहेत. पण शंकर पाटीलांची कथा शहरी नवकथेने घडविल्यासारखी वाटते. व्यक्तिमनाची आंदोलने चित्रित करणे यावरच पाटील अधिक भर देताना दिसतात. त्यामुळे त्यांच्या कथेत सामाजिकता अल्प प्रमाणात येते. पण बोराडे यांच्यासमोर समाजजीवनाचा पट उभा असतो. शेतकरी, त्याची नातीगोती, दारिद्र्य, दुष्काळ, सुगीचे दिवस, हलाखीचे दिवस, रिकामपणाचे उदास दिवस, याचाही समाजजीवनावर कसा परिणाम होतो याचे चित्रण बोराडे सुरेखपणे करतात. पाटीलांच्या कथेत हा पट पहायला मिळत नाही. बोराडे हे ही कुटुंबकथाच लिहित असले

तरीही त्याला सामाजिक पार्श्वभूमी आहे. त्यामुळे शांकर पाटलांप्रमाणे बोराले यांची कथा व्यक्तिकेंद्रित होत नाही. ती सामाजिकतेचा पैलू असलेली कुटुंबकथा होते. ग्रामीण जीवनातील ढोबळ दुःखांच्याही पलिकडे जी अनेकपदरी सूक्ष्म दुःखे आहेत त्यांचे आकलन बोराले यांना आहे हेही मान्य करावे लागते. सामाजिकतेचे यथार्थ आकलन बोराले यांना आहे हेच त्यांचे ग्रामीण कथाकार म्हणून वेगळेपणे मान्य करावे लागेल.

.....

साधन ग्रंथ सूची:
=====

- १) अदवंत म.ना. "प्रदक्षिणा" कान्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे-३०,
सहावी आवृत्ती, १९७६.
- २) कोत्तापल्ले नागनाथ, "ग्रामीण साहित्य स्वस्म आणि शोध"
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे-३०,
प्रथमावृत्ती ४ जानेवारी, १९८५.
- ३) कुसुंदकर नरहर, "वानवळा" अमेय प्रकाशन, नागपूर
मार्च १९७९
- ४) कुलकर्णी पंडित अनंत यादव आनंद "मातीतल मोती", (निवडक ग्रामीण कथा)
कुलकर्णी ग्रंथागार, १८६, शनिवार, पुणे-३०
प्रथमावृत्ती, १९७०.
- ५) गाडगीळ गंगाधर, "संवाद", ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, ८६
- ६) पवार गो.मा., "मराठी साहित्य: प्रेरणा आणि स्वस्म" १९५०-७५
हातकर्णगलेकर म.द. पोप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९८६.
- ७) बोराले रा.रं., "मच्छाणी", मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे-३०
दुसरी आवृत्ती, १९८३.
- ८) बोराले रा.रं. "नातीगोती", लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, २५,
पुनर्मुद्रणा, मे, १९८५.
- ९) यादव आनंद, "ग्रामीण साहित्य स्वस्म आणि समस्या",
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे-३०,
प्रथमावृत्ती, १९७९.

- १०) यादव अनंद, "ग्रामीणता साहित्य आणि वास्तव",
मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे-३०,
प्रथमावृत्ती, ६ मे, १९८१.
- ११) वडेर प्रल्हाद, "अनुभव आणि आकार", मेहता पब्लिशिंग
हाऊस, पुणे-३०, प्रथमावृत्ती, जुलै, १९७९.
- १२) हातकर्णगलेकर म.द., "मराठी कथा स्व आणि परिसर", सुवर्ण
प्रकाशन, पुणे.

....